

ДОСВІД ВІДОБРАЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ В АТЛАСАХ І НА КАРТАХ

Постановка проблеми. Проаналізувати відображення об'єктів історико-культурного призначення в зарубіжних і вітчизняних атласах і картах.

Досвід. Теоретичні, методологічні та практичні розробки у сфері культурної й природної спадщини представлені в працях Лихачова Д.С., Лютого А.А., Сльчанінова А.І., Веденіна Ю.А., Поливач К.А., Коробова О.А.; серед фахівців з дослідження туристичної галузі можна зазначити - Бейдика О.О., Любіцеву О.О.; архітекторів та містобудівників Вечерського В.В.

Актуальність теми. «Культурна спадщина – сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини»[1]. Культурна спадщина держави включає в себе визначні об'єкти усіх видів людської діяльності в фізичному середовищі, які надають велику інформативність для нащадків. В Україні, на відміну від інших країн, спостерігається недостатньо дбайливе ставлення до пам'яток культурної спадщини, не системне і несвоєчасне вжиття заходів із збереження і охорони пам'яток культурної спадщини.

Мета (задачі). Проаналізувати картографічні твори і визначити особливості відображення об'єктів історико-культурного призначення.

Виклад основного матеріалу.

У відповідності з поставленою метою дослідження було проведено аналіз 60 карт атласів, як прикладів відображення об'єктів історико - культурного призначення. Серед атласів було розглянуто – атласи краєзнавчого типу [9-27, 29-35], туристичні атласи [28], регіональні атласи [39-44, 46,48-52], національні атласи [47], карти тематичні [45, 53], карти туристичні.

Проаналізувавши карти та атласи можна зробити висновок про простежити періодизацію виданих картографічних творів, яка пов'язана з рядом чинників. Можна виділити два основних періоди:

- з 60 - х до початку 90-х років,
- з 90 - х років і до сьогодення.

У 1960-х роках зростає розвиток тематичного картографування для потреб різних галузей науки і техніки, оборони, науки, освіти, господарства, широких верств населення. Серед яких можна виділити картографування для потреб туризму. У 1960-1970 рр. зростає інтерес до туристичної індустрії, що обумовлює появу різної картографічної продукції такого напрямку. [5].

У цей період об'єкти історико-культурної спадщини зазвичай подаються на окремих туристичних картах, туристичних картах в атласах і на картах-схемах окремих міст, картах туристичних маршрутів. Такі об'єкти, як пам'ятки історії та культури знайшли своє відображення на туристичних картах, оглядових туристичних картах, картах-схемах окремих міст, в атласах туриста, атласах окремих областей і республік Радянського Союзу. [9-37]

Так в атласах можна простежити таку тематику карт та карт-схем:

- туристична;
- туристично-краєзнавча;
- археологічна;
- історико – археологічна;
- пам'ятки історії та культури;
- місця життя й діяльності видатних людей.

Зміст карт цього періоду був достатньо широким:

- історичні пам'ятки і місця, пов'язані з історичними подіями;
- пам'ятки громадянської війни 1918 – 1919 рр.;
- пам'ятки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.;
- туристичні об'єкти (історичні, архітектурні, археологічні);
- пам'ятки архітектури;
- археологічні пам'ятки;
- екскурсійні об'єкти;
- культурно-освітні заклади;
- туристичні маршрути та інші [9-37, 39-46, 48-52].

Слід також відмітити, що велика увага на той період приділялася ідеологічним поглядам. На туристичних картах і в атласах подавалися обов'язково (зазвичай) такі об'єкти, як місця революційних і інших історичних подій [10, 12, 13, 16], пам'ятники громадянської війни 1918 – 1919 рр. [17], основні місця життя й діяльності В.І. Леніна [18], пам'ятники і місця пов'язані з подіями Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. [11, 16, 17]. Не останнє місце займають і пам'ятки історії та культури серед яких виділяють пам'ятки архітектури [9-25] і археологічні пам'ятки [30-37] та історичні пам'ятки [15, 17].

У 70-х роках багато уваги приділяється комплексному картографуванню, а саме створенню багатотематичних атласних творів на досить високому рівні картографування. «Українські вчені ...замислюються про всебічний розвиток фундаментальних і прикладних наукових досліджень, повинні вирішувати всебічні проблеми комплексного картографування УРСР» [6, С.124].

Серед першочергових завдань (на той період) постає створення Національного атласу, створення туристського і довідкового атласу, які розраховані на широке коло читачів. «Національний атлас Української РСР створюється за рішенням Академії наук СРСР, у вигляді фундаментального картографічного твору» [6, С.126]. Національний атлас планувався видатись в трьох томах: Природні умови і природні ресурси; Населення, народне господарство і культурне будівництво; Історія українського народу і Української РСР. Перший том атласу складався довгий період часу і був успішно виданий. У другому томі Національного атласу «Населення, народне господарство і культурне будівництво», згідно попереднього списку карт, планувалося дві карти з позначенням об'єктів історико-культурного призначення це карта «Музеї, картинні галереї, історические пам'ятники, заповідники» і карта «Туризм» в масштабі 1:2 500000. На таких картах, зазвичай у той період знаходили своє відображення об'єкти історико-культурного призначення. Другий і третій том Національного атласу Української РСР з певних причин не було надруковано, але було складено велику кількість карт, які так і залишилися в рукописному варіанті. [3, С.21]

Після розвалу Радянського Союзу Україна отримує незалежність і виникає необхідність створення нових карт української держави. Однак, криза 90-х років наклала негативний відбиток і в галузі видання картографічної продукції. На початку 90-х років поступово скорочуються обсяги видання туристичної картографічної продукції через недостатність обсягів бюджетного фінансування, державного замовлення для картографічної галузі і зменшення попиту. Картографічні матеріали починають з часом «застарівати». Державні підприємства (ГУГК, НРКП та ін.), які

були монополістами з видання картографічної продукції, не мають можливості продовжувати свою роботу в повному обсязі з ряду вище перерахованих причин. Технологічні процеси створення й видання карт «застарівають» і державні підприємства скорочують обсяги (кількість) видання картографічної продукції туристичного напрямку зокрема. Так на початку 90-х років з'являються перші приватні картографічні підприємства – ЗАТ «Інститут передових технологій», ЗАТ ТОВ «МАПА» та інші, підприємства топографо-геодезичної служби і з'являється конкурентне середовище для підприємств з виготовлення картографічної продукції.

Значним внеском у розвиток картографічної галузі стали: Указ Президента України «Про національний атлас України» від 01.08.2001р. № 574/2001, яким було прийняте рішення створити Національний атлас України для забезпечення інформаційної підтримки розвитку держави та її національного престижу; Указ Президента України «Про поліпшення картографічного забезпечення державних та інших потреб в Україні» від 01.08.2001 р. № 575/2001 законодавчо закріпив юридичні аспекти розвитку картографічної галузі, як важливої ланки державного будівництва на майбутнє. [5]

Також слід відмітити, що розвиток науки, техніки і виробництва не стоять на місці, а стрімко рухаються вперед. Поява комп'ютерних технологій і їх застосування призвели до кардинальних перетворень технологічних процесів створення карт. Перехід на комп'ютерні технології набагато спрощує і прискорює процес створення і оновлення картографічних матеріалів, який обумовлений новими вимогами і можливостями програмних продуктів.

Підприємства тепер виготовляють картографічну продукцію, яка користується попитом і не в таких великих обсягах, як раніше. Великим попитом починають користуватися і видаватися плани міст України, карти і атласи автомобільних шляхів України.

Зміна поглядів і усвідомлення суспільством значимості збереження і охорони пам'яток історико-культурної спадщини привернуло більше уваги до карт відповідного змісту, набагато розширилася тематика карт, на яких знайшли своє відображення різні об'єкти історико-культурного призначення. Комп'ютерні технології дозволили значно розширити графічні можливості передачі об'єктів на картах, оновити умовні позначення, а саме введення нових умовних знаків, за рахунок удосконалення технологій видання карт і дизайну. Технології складання, оновлення і видання карт використовують геоінформаційні методи, дані аерокосмічних методів дослідження Землі.

У кінці 90-х рр. видавництво «МАПА» започатковує серію географічних атласів (регіональних) «Моя мала Батьківщина» областей України, в яких вже присутня нова тематика карт з об'єктами історико-культурного призначення - «Пам'ятки історії та культури», на яких подаються пам'ятки археології, пам'ятки архітектури з назвами та датами спорудження (оборонні, культові, світські споруди), пам'ятки садово-паркового мистецтва, з датами закладення, пам'ятки історії, пам'ятники видатним людям, музеї. Також з'являються карти з назвою: «Видатні земляки», на якій представлені місця народження видатних діячів (вчених, винахідників, письменників, художників, композиторів, акторів, архітекторів, скульпторів та багато інших); «Історико-етнографічна карта», на якій представлені межі природно-етнографічних зон; «Народні художні промисли», на якій представлено народне образотворче мистецтво (гончарство, килимарство, ткацтво, художня обробка дерева, художній декоративний розпис та багато іншого) даного регіону [39-44, 46, 48-52].

У 80-х роках існувала зведена таблиця для службового (внутрішнього) використання в НРКП (ГУГК) умовних знаків і шрифтів для туристичних схем, карт і схем громадського пасажирського транспорту. У таблиці приведено дев'ять варіантів умовних знаків і шрифтів:

1. Для туристичних схем міст.
2. Для схем міського пасажирського транспорту.

3. Для схем пішохідних, лижних, велосипедних, водних маршрутів.
4. Для оглядових карт областей, схем водних (на теплоходах), автомобільних (масштабу 1: 750 000 і крупніше), автобусних і змішаних маршрутів.
5. Для оглядових схем крупних регіонів, схем автомобільного і змішаного маршрутів (масштабу 1: 750 000 і дрібніше) обзорних карт, туристичних схем окремих міст.
6. Для загальних (збірних) схем маршрутів, схем залізничних маршрутів і схем внутрішніх обласних маршрутів пасажирського транспорту (схем міського пасажирського транспорту).

Кольорова гама в деякій мірі була обмежена - це чорний, червоний, коричневий, блакитний кольори і в деяких випадках на розсуд редактора.

Таблиця 1 Фрагмент «Зведеної таблиці умовних знаків і шрифтів для туристичних схем, карт і схем громадського пасажирського транспорту» НРКП ГУГК 1984 р.

137	Багато численні визначні місця	
138	Місця життя і діяльності В.І.Леніна	
139	Пам'ятники видатним людям	
140	Пам'ятники видатним людям, місця пов'язані з іменами видатних людей	
141	Пам'ятники і пам'ятні місця класової боротьби і революційного руху	
142	Пам'ятні місця і пам'ятники на честь історичних і військово-історичних подій	
143	Місця історичних битв (боїв)	
143 ¹	пам'ятки і пам'ятні місця, пов'язані з подіями громадянської війни	
144	Братські могили радянських воїнів, які загинули у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.	
145	Пам'ятники і пам'ятні місця пов'язані з подіями Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.	
145 ¹	Пам'ятники воїнам, загинувшим в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.	
145 ²	Меморіальні комплекси	
147	Пам'ятки архітектури	
147 ¹	Печерні міста, печерні монастирі	
148	Археологічні пам'ятки	
148 ¹	Історичні вали	
148 ²	Пам'ятки монументального зображувального мистецтва	

Проаналізувавши картографічні твори ми дійшли висновку, що хоча і не існує єдиної системи умовних позначень на тематичних картах для відображення об'єктів історико-культурної спадщини, можна відмітити певну повторювальність форми, розмірів, кольору, загального вигляду значків для позначення однакових об'єктів чи явищ. Наприклад, як правило на картах і в атласах об'єкти історико-революційних подій подаються у вигляді червоного прапора, пам'ятні місця пов'язані з подіями Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. у вигляді зображення вічного полум'я.

Із збільшенням масштабу змінюється (збільшується) розмір значків, з'являється іноді фон.

Пам'ятки архітектури зображено художніми значками, які нагадують за рисунком (малюнком) архітектурні будівлі. При цьому на картах і атласах до 90-х років, використовували стандартне безособове зображення, наприклад, пам'ятки архітектури   , археологічні пам'ятки , , пам'ятники громадянської війни 1918-1919 рр.   , пам'ятники і місця пов'язані з подіями Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. .

Археологічні пам'ятки зазвичай знаходять своє відображення на туристичних картах атласів, але якщо в атласі присутня окрема археологічна карта, на ній подаються типи археологічних пам'яток в різні епохи в легенді у вигляді таблиці (табличній формі) [24, 29-31, 34]. Спосіб картографічного зображення використовується однотипний - це спосіб локалізованого значка у вигляді геометричних фігур різного кольору (табл.2).

Таблиця 2 Фрагмент легенди Археологічної карти з атласу «Черниговской области» (1991).

Епоха		Археологические памятники						
		Стоянки	Поселения	Города	Летописные города	Бескурганные могильники	Курганы с могилами	Клады монет ювелирных изделий
Средневековье	Древняя Русь, IX–XI вв.							
Железный век	Раннеславянский период							
	Культура северян, VIII–X, XI вв.							
	Черняховская культура, II–VI вв.							
	Южновская культура, V–II вв. до н.э.							
Бронзовый век	Скифское время, VII–VI вв. до н.э.							
	1 тыс. лет до н.э.							
Медный век	Трипольская культура, 3 тыс. лет до н.э.							
Каменный век	Неолит (5–3 тыс. лет до н.э.)							
	Мезолит (10–7 тыс. лет тому назад)							
	Палеолит (100 тыс. лет тому назад)							

На сучасних картах намагаються подавати художні значки, вигляд яких є зменшена та спрощена копія архітектурної пам'ятки. Тобто умовні позначення стали більш правдоподібними і наближеними до об'єктів на місцевості, кольорова гама значно розширилася, за рахунок використання, при складанні карт, новітніх комп'ютерних технологій і можливостей сучасної поліграфії.

З часом значно розширилася тематика карт та показників, наприклад з'явилися умовні позначення різноманітних культових споруд, світських споруд, руїн замків та фортець. Також на картах зникли такі показники, як пам'ятники громадянської війни 1918-1919 рр., пам'ятники борцям за Радянську владу.

Майже на всіх картах використано один спосіб зображення – локалізовані значки, рідко – спосіб ареалів. Це пов'язано з особливістю об'єкта картографування, а саме дискретним розміщенням, локалізацією в точці.

Часто з пам'ятками археології і пам'ятки архітектури подаються з назвами і датами спорудження. [31-42].

Проаналізувавши використані кольори для зображення умовних знаків першого періоду (з 1960-х до початку 1990 рр.) прослідковується така закономірність в кольоровій гамі, зазвичай – червоний [3], чорний [2-5], синій або коричневий іноді із забарвленням фону умовного значка [12]. Для другого періоду (з 1990 - х років і до сьогодні) характерно застосування збільшеної кольорової гами для створення умовних позначень об'єктів історії і культури на картах і в атласах [36-53].

На топографічних планах масштабу 1:500, 1:1000, 1:2000, 1:5000 об'єкти історико-культурного призначення знайшли своє відображення у вигляді пам'ятників і монументів, скульптур, братських могил (церкви – кам'яні і дерев'яні, мечеті, мазари, часовні). [7]

На топографічних картах середніх масштабів (1:10000, 1:25000, 1:50000) об'єкти історико-культурного призначення знайшли своє відображення у вигляді соціально-культурних об'єктів (церков, часовен і мечетей, монастирів і храмів, постійні стоянки юрт, чумов і тощо) [8, С. 4].

Особливість відображення об'єктів полягає в тому, що для їх передачі, на топографічних планах і картах будь-якого масштабу використовується один і той самий умовний значок з локалізацією в точці (пункті) і змінюється він лише тільки за розміром в залежності від масштабу. А також об'єкти супроводжуються пояснювальним написом (пам., мон., скульпт.), а в населених пунктах підписи до цих об'єктів не обов'язкові. Якщо умовний значок має правильну геометричну форму то місцеположення об'єкта місцевості відповідає йому на карті у геометричному центрі знаку, якщо має форму фігури з широкою основою – середина основи знака, якщо форму фігури з прямим кутом - вершина прямого кута [7, С. 42-43].

В 2008 році було видано перший в історії незалежної України Національний атлас України. Розділ «Україна» структурно підрозділяється на три підрозділи, загальна характеристика України, влада і суспільство, природна і культурна спадщина. «Підрозділ «культурна і природна спадщина» подає інформацію про місце України у світовій культурній спадщині й про саму спадщину як національне багатство українського народу. Карти відображають закономірності та особливості поширення і розвитку культури, освіти, народної творчості та елементів національного надбання».[2, 4, С.261].

Висновки

У процесі дослідження проаналізовано велику кількість картографічних творів, а саме атласів і карт стосовно відображення на них пам'яток історичного і культурного призначення. Україна має високий історико-культурний потенціал. З початку 1990-х років приділяється більше уваги дослідженню й охороні пам'яток історико-культурної спадщини майже в усіх країнах світу і Україна приймає активну участь у цьому процесі. Матеріали історичних, археологічних та архітектурних досліджень здебільше відображаються на дрібномасштабних тематичних картах – це карти культури, науки і освіти, пам'яток історії і культури, карти історичні: історико-культурні, археологічні, історико-політичні.

Проаналізовано різні види атласів та карт – атласи краєзнавчого типу, туристичні атласи, регіональні атласи, комплексні атласи, національні атласи, карти тематичні і карти туристичні. У цих атласах пам'ятки історико-культурної спадщини на різних тематичних картах представлені у вигляді типових об'єктів: археологічні пам'ятки, пам'ятки архітектури, історичні пам'ятки, ландшафтні пам'ятки, парки, заповідники, інші об'єкти екскурсійного показу. На великомасштабних історико-культурних картах, які мають зазвичай призначення туристичне, туристично-краєзнавче подаються такі об'єкти: видатні об'єкти історико-культурної спадщини, пам'ятники історії, археології та архітектури, типи цих пам'яток, природно-заповідні території, категорії цих територій.

Основні способи картографічного зображення об'єктів і явищ, які використовуються для об'єктів історико-культурної спадщини це спосіб значків, локалізованих значків, іноді ареалів. Використовуючи можливість зображувальних засобів, різні типи значків, форму, колір та розмір, об'єкти історико-культурного призначення отримують максимальну схожість з оригіналом об'єкта. На сучасних картографічних творах об'єкти історико-культурного призначення здебільшого подаються способом локалізованого художнього значка, який нагадує вигляд об'єкта у зменшеній та спрощеній копії його на місцевості, за рахунок використання можливостей сучасних технологій при створенні карт.

Список літератури

1. Закони України „Про охорону культурної спадщини” №1805-III від 8 червня 2000 р.
2. Национальный атлас Украины. Научные основы использования и их реализация/ Под ред. Л.Г.Руденко. – К.: Академперіодика, 2007. – 408с.(С.100-123)
3. Предварительный список карт II тома Национального атласа УССР. Население, народное хозяйство и культурное строительство./Под редакцией А.С.Харченко. К. -1968. 22 с.
4. Руденко Л.Г., Борковська А.І., Козаченко Т.І., Разов В.П. Перший Національний атлас України – джерело знань та інформації про природу та суспільство держави/ Географія в інформаційному суспільстві. Зб. Наук. Праць. I том. К.: ВГЛ Обрії, 2008. – С.260-270.
5. Сосса Р.І. Історія картографування території України: Підручник. – К., Либідь, 2007. – 336 с.
6. Харченко А.С. Проблеми комплексного картографування Української РСР/ Збірник наукових праць Теоретичні і прикладні питання географії. – К.: Видавництво Київського університету. – 1972, С.120-131.
7. Условные знаки для топографических планов масштабов 1:500, 1:1000, 1:2000, 1:5000. – М.: Недра, 1969. – Табл. 4, Табл. 9, с. 111.
8. Условные знаки, образцы шрифтов и сокращений для топографических карт масштабов 1:25000, 1:50000, 1:100000 – М.: Военно-топографическое управление генерального штаба, 1963. – С.4, 42-43.

Картографічні джерела

9. Атлас Калининской области. М.: ГУГК Геологического комитета СССР. 964. – С. 33 А.
10. Атлас Ярославской области. - М.: ГУГК, 1964. - 26 с.
11. Атлас Волгоградской области. М.: ГУГК, 1967. - С. 26, 28.
12. Атлас Ставропольского края М.: ГУГК, 1968. - С. 30.
13. Атлас Воронежской области. М.: ГУГК, 1968. С. 26.
14. Атлас Астраханской области. М.: ГУГК, 1968. - С. 33, 34, 35.
15. Атлас Псковской области. М.: ГУГК, 1969. - С. 34.
16. Атлас Мурманской области. М.: ГУГК, 1971. - С. 32
17. Атлас Чечено-Ингушской АССР. М.: ГУГК, 1978. - С. 26.
18. Атлас Московская область. М.: ГУГК, 1979. - С. 32.
19. Атлас Узбекской ССР. М.: ГУГК, 1980. - С. 42-43.
20. Атлас Эстонской ССР. М.: ГУГК, 1980. - С. 26.
21. Атлас Тамбовской области. М.: ГУГК, 1981. - С. 26, 28.
22. Атлас Донецкой области. М.: ГУГК, 1982 - С. 26.
23. Атлас Якутская Социалистическая. М.: ГУГК, 1982. - С. 35, 36.
24. Атлас Киевской области. М.: ГУГК, 1984. - С. 24, 32.
25. Атлас Ровенской области. М.: ГУГК, 1985. - С. 26, 28, 31.
26. Атлас Латвийской ССР. М.: ГУГК, 1986. - С. 36.
27. Атлас Винницкой области. М.: ГУГК, 1987. - С. 26.
28. Атлас туриста. Крым. М.: ГУГК, 1987. - С. 24-25.
29. Атлас Львівська область. М.: ГУГК при Раді міністрів СРСР, 1989. - С. 30, 35.
30. Атлас Ивано-Франковской области. М.: ГУГК, 1990. - С. 26, 29.
31. Атлас Волынской области. М.: ГУГК, 1990. - С. 34.
32. Атлас Черниговской области. М.: ГУГК, 1991. - С. 40, 44.
33. Атлас Харківської області. К.: ГУГК, 1993. - С. 34.
34. Атлас Сумської області. К.: ГУГК, 1995. - С. 32, 34.
35. Атлас Запорізької області. К.: ГУГК, 1997. - С.40, 43, 44.

36. Атлас Автономна республіка Крим. К.-Симф.: ЗАТ «ШТТ», 2003. - С.12-14.
37. Атлас. Луганська область. К.: ДНВП «Картографія», 2004. - С.28, 31.
38. Атлас. Географія України для 8-9 класів. К.: ЗАТ «ШТТ», 2005. - С.36.
39. Дніпропетровська область Географічний атлас: Моя мала Батьківщина: вид.2-е виправлене і доповнена. Відповідальний редактор – К.: ТОВ «Видавництво»Мапа», 2004.– 20 с.
40. Житомирська область: Географічний атлас: Моя мала Батьківщина: вид.2-е виправлене і доповнена. Відповідальний редактор М.Ю.Костриця – К.: ТОВ «Видавництво»Мапа», 2005. – 20 с.
41. Запорізька область: Географічний атлас: Моя мала Батьківщина: вид.2-е виправлене і доповнена. Відповідальний редактор Т.В.Погурельська – К.: ТОВ «Видавництво»Мапа», 2004. – 20 с.
42. Івано-Франківська область: Географічний атлас: Моя мала Батьківщина: вид.2-е виправлене і доповнена. Відповідальний редактор Т.В.Погурельська – К.: ТОВ «Видавництво»Мапа», 2004. – 20 с.
43. Київська область: Географічний атлас: Моя мала Батьківщина: вид.2-е виправлене і доповнена. Відповідальний редактор Т.В. Погурельська – К.: ТОВ «Видавництво»Мапа», 2000. – 20 с.
44. Київщина: Географічний атлас: Моя мала Батьківщина: вид.2-е виправлене і доповнена. Відповідальний редактор Т.В. Погурельська – К.: ТОВ «Видавництво»Мапа», 2006. – 24 с.
45. Ленинград. Историко-географический атлас. М.: ГУГК при Совете министров СССР, 1981. – 119 с.
46. Львівська область: Географічний атлас: Моя мала Батьківщина: вид.2-е виправлене і доповнена. Відповідальний редактор О.І. Шаблій – К.: ТОВ «Видавництво»Мапа», 2006. – 20 с.
47. Національний атлас України, 2008
48. Одеська область: Географічний атлас: Моя мала Батьківщина: вид.2-е виправлене і доповнена. Відповідальний редактор Т.В.Погурельська – К.: ТОВ «Видавництво»Мапа», 2006. – 20 с.
49. Сумська область: Географічний атлас: Моя мала Батьківщина: вид.2-е виправлене і доповнена. Відповідальний редактор Т.В.Погурельська – К.: ТОВ «Видавництво»Мапа», 2006. – 20 с.
50. Черкаська область: Географічний атлас: Моя мала Батьківщина: вид.2-е виправлене і доповнена. Відповідальний редактор Т.В.Погурельська – К.: ТОВ «Видавництво»Мапа», 2002. – 20 с.
51. Харківська область: Географічний атлас: Моя мала Батьківщина: вид.2-е виправлене і доповнена. Відповідальний редактор Т.В.Погурельська – К.: ТОВ «Видавництво»Мапа», 2003. – 20 с.
52. Хмельницька область: Географічний атлас: Моя мала Батьківщина: вид. 2-е виправлене і доповнена. Відповідальний редактор Т.В.Погурельська – К.: ТОВ «Видавництво»Мапа», 2004. – 20 с.
53. Карта Україна. Пам'ятки історії та культури К.: ТОВ «Видавництво»Мапа», 2006.
54. Атлас природних умов и естественных ресурсов Украинской ССР. М.: Главное управление геодезии и картографии при Совете Министров СССР, 1978. - с.183